

KISS GERGELY

Vallás – tér – kép

*A középkori térkép mint a világtér vetülete**

*Religion – Map – Image**The Medieval Map as the Projection of a World Concept*

The present paper analyses the fundamental differences between the concept and use of current and medieval maps. The latter had different functions determined by the physical context, i. e. by the frame of their making and the world view, namely the religious background. After a short survey of terminology applied to describe the 'map' in the middle ages, the paper analyses the main features of the maps as well as the essential periods of map-making. Then, it examines the correlation of the content, the forms and the functions to answer the main question whether medieval cartography really stands out in sharp contrast to ancient and early modern map-making, and how the medieval worldview, especially the Christian faith, influenced the realization of *mappemundi*.

Bevezetés

A mai ember számára a térkép a tájékozódás eszköze, legyen az „hagyományos” papír alapú vagy „modernebb” digitális formátumú, mindenképpen azt várjuk tőle, hogy segítsen térben eligazodni, meghatározni helyzetünket. Ezt azonban a középkori térképektől aligha várhatjuk el, és nem azért mert e korszak szellemi elitje teljességgel híján lett volna a szükséges ismereteknek, vagy ne lett volna szükség tájékozási eszközökre. Sokkal inkább abban keresendő a különbség oka, hogy más volt az elvárás a térképekkel szemben.

* A szerző az NKFIH NN 124763 („Pápai megbízottak a 14. századi Magyarországon (1294–1378) – online adattár” projekt vezető kutatója, valamint az MTA-Debreceni Egyetem „Lendület” – Magyarország a középkori Európában kutatócsoport tagja. Köszönet illeti Sashalmi Endrét az írás átnézéséért és értékes tanácsaiért.

Maguk a térképek sokkal kisebb számban készültek a 4. és 14. század vége közötti időszakban, de ezek esztétikai értéke, kifinomultsága miatt aligha beszélhetünk „sötét középkorról”, ahogy más vonatkozásban sem. Ahhoz, hogy igazán megértsük a középkori térképkészítés logikáját, más kérdéseket kell megfogalmaznunk: kik készítettek ilyen alkotásokat, ki volt a célközönség, és milyen céllal hozták létre ezeket a térképeket?

A korban sokféle kifejezést használtak térkép értelemben, és ezek többsége nyomban rávilágít arra, mennyire nem a mai elvárásainknak kell megfeleltetni a korabeli alkotásokat. Míg ugyanis manapság a legelterjedtebb kifejezések a magyar ’térkép’ szó mellett a ’map’, ’carte’, esetleg ’atlasz’ stb., addig a középkorban az első kettő mellett számos más szó jelölhetett térképet. A *charta*, *forma*, *figura*, *pictura*, *descriptio*, *tabula* a legegyszerűbbek ezek közül, a legelterjedtebb mindazonáltal az *orbis pictus*, az *orbis terrarum descriptio*, az *imago* (vagy *imagines*) *mundi* és a *map-pamundi* voltak.¹ Ezek a fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó tényleges darabok az esetek döntő többségében nem a helyit vagy a regionálisat, hanem az egész környező világot ábrázolták. A világ alatt természetesen a teremtett világot értették, vagyis nem valamiféle földrajzi valóság volt az elsődleges szempont a térképek megalkotásánál. Ezzel szoros összefüggésben állt maguknak a „térképeknek” a kialakítása, mivel legnagyobb részük nem is tekinthető igazán önálló alkotásnak, hiszen kódexekben maradtak fenn illusztrációként miniatúrák, illetve legtöbbször iniciálé formájában. Mondani sem kell, hogy egy P vagy egy O betű kidíszítése sokkal inkább az egész megragadása, mintsem valamely helyi sajátosság kiemelése irányába terelte a szerző figyelmét. Ebből pedig értelemszerűen az is következik, hogy az így elkészült térképek jelentős többsége eleve elvonatkoztatás révén jöttek létre, hiszen egyetlen adott formába kellett belesűriteni a ’világ’ értelemben használt *orbis*, *pictura*, *forma*, stb. kifejezéseket.

A középkori térképek főbb formai jellegzetességei

A fenti kérdések megválaszolása előtt előjáróban tisztázni kell, milyen egyéb fontos jellemzőkkel bírtak a középkori térképek. A forma nyilvánvalóan szoros összefüggésben van az előbb említett elvonatkoztatással, így aligha meglepő, hogy a középkori térképek szinte mindig kör, ovális vagy mandula alakúak, és csak elvétve használnak más befoglaló formát (négyzet, téglalap, rombusz). Ez egyrészt arra is rávilágít, hogy ezeken a térképeken miért keressük hiába a mai térképeknél megszokott vetületi ábrázolást, fókálózatot. Másrészt arra is, mekkora tévedés azt gondolni, hogy a középkorban a Földet lapos korongnak, négyzetnek gondolták. Ez utóbbi elképzelés a középkori szerzők közül Türoszi Marinusszal és Cosmas Indicopleustesszel hozható

¹ Woodward 1987. 287–288.

összefüggésbe, ám az ő ide vonatkozó munkáik a korszakban alig voltak ismertek, így e felfogás bizonyára nem lehetett általánosan jellemző, amint erről a középkori térképek egyik jellemző típusa, a zonális térkép kellő tanulsággal szolgál.²

A térképészettörténeti kutatás már tisztázta, hogy a középkori térképeknek négy formai alaptípusa különíthető el (1. kép).³ Az első ezek között a *háromosztatú* típus vagy más néven *T-O* térkép. Nevét annak köszönheti, hogy a kör alakú világtérkép (O forma) három kontinenst ábrázol, Európát, Ázsiát és Afrikát, ezeket pedig egy T betűre emlékeztető szerkezet választja el egymástól. A T vízszintes szára általában a Don és a Nílus folyóknak, míg függőleges szára a Földközi-tengernek felel meg. Emiatt a világtérképek felső részében Ázsia, bal oldalt Európa, jobbra pedig Afrika látható, a három kontinenst pedig a világóceán öleli körül. Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a térképek tájolása keleti, szemben a maiakkal, amelyek észak felé irányulnak.⁴

E típus egy gyakran megjelenő továbbfejlesztett változata az ún. *négyosztatú* térkép, amely az előbbi szerkezettől abban különbözik, hogy a térkép jobb oldalán, tehát déli irányban, kiegészül még egy különálló résszel, amelyet külön körülölel a világóceán. Ez nem más, mint az *antipodes* területe. Maga a kifejezés az ókori görög filozófiából és térképészetből került át a latinba jelentésváltozással. Míg ugyanis eredetileg a „láb alatt az ellenkező oldalon” értelemben használták – magyarán egy adott hely ellenpontját a Föld másik oldalán –, addig a középkori latin azokra a képzelt népekre használta, akik ellentétes lábbal állnak a Földön. A valós emberekre történő használat ugyan felmerült, de Szt. Ágoston, majd később Zakariás pápa állásfoglalása nyomán teljes elutasításra került. Így „megmaradt” olyan területnek, ahová be lehetett zsúfolni mindazokat a szörnyalakokat, elképzelt mitikus népeket, amelyekről a középkori felfogás igyekezett elhatárolódni, és erre éppenséggel ez a sajátos szerkezeti elem kiválóan alkalmas is volt.⁵

A harmadik típus a *zonális* térkép, amely több különlegességet is mutat. Egyrészt e térképek észak felé tájoltak, másrészt jól látható az éghajlati övek szerinti felosztás, amely északon és délen is hideg, mérsékelt, forró zónákat foglalt magába, és ezeket középen a világóceán választotta el egymástól. E típuson érzékelhető leginkább az ókori térképészet és filozófia hatása, jóllehet a déli területek ábrázolása rendszerint ismeretek hiányának megemlékezésében⁶, esetleg a négyosztatú típus jellemző elemé-

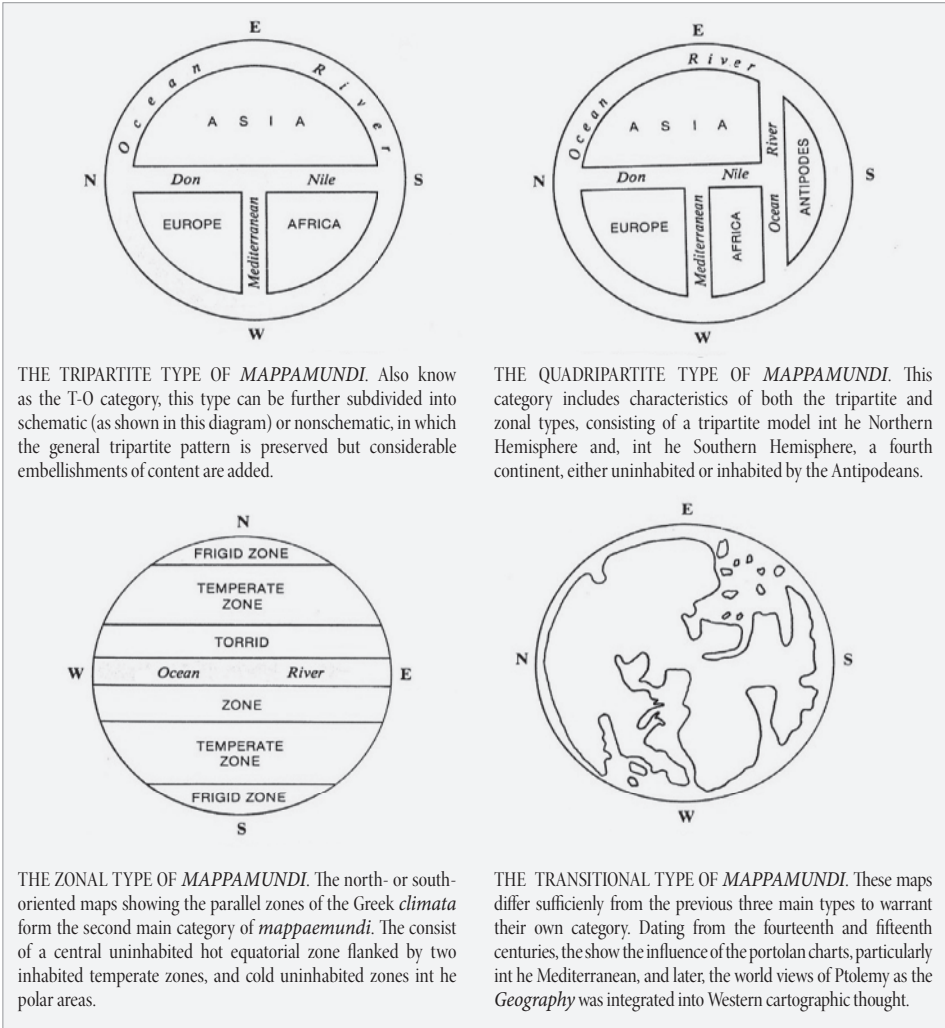
² Woodward 1987. 318–319.

³ Woodward 1987. 294–299. A szerzőpáros természetesen áttekintette a fontosabb korábbi tipológiákat kezdve Théophile Simar és John K. Wright munkáival, Michael Andrews, Richard Uhdén és Marcel Destombes írásain keresztül Jörg-Geerd Arentzen és David Woodward munkásságáig. Ugyanott 295., 18. 1. táblázat. Az 1200 és 1500 közötti térképek katalogizálására l. Destombes 1964.

⁴ Woodward 1987. 296–297.

⁵ Woodward 1987. 296–297.; Loughlin 1907.

⁶ Jellemzően azzal az egyszerű megoldással, hogy „terra nobis incognita”, vagyis „számunkra ismeretlen föld”.

1. kép – A középkori térképek főbb formai típusai

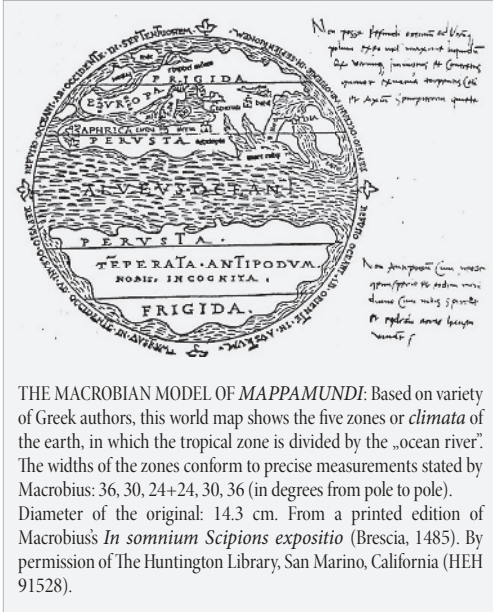
(Forrás: Woodward 1987. 297.)

nek (*antipodes*) átemelésében merül ki. E típust szokás első előfordulása nyomán *Macrobius*-típusnak is nevezni (2. kép).⁷

A korszak végén – a 14. századtól – tűnnek fel azok a térképek, amelyek még a középkori formavilágot használják keretként, de azon belül már pontosabb földrajzi ismereteket kezdenek ábrázolni: Európa és Nyugat-Afrika partjai egyre inkább felismerhetővé válnak rajtuk. Ez az ún. *átmeneti* típus (1. kép).⁸

⁷ Woodward 1987. 296–297.

⁸ Woodward 1987. 296–297.

2. kép. A zonális / Macrobius-típus

(Forrás: Woodward 1987. 300.)

szerzők jelentős része maga is egyházatya volt, illetve maguk is korábbi auktoritásoktól vették át tudásuk egy jelentős részét, így bár e korszak alapvetően a kora középkort öleli fel, mégis joggal tekinthetjük a késő antikvitás szellemi továbbélésének. Ebben a periódusban született meg a középkori térképek alapvető típusainak többsége, az említett négy közül három ezekre az időkre vezethető vissza. Az egyik legfontosabb, a Macrobius-típus éppen az egyik legnagyobb hatású szerzőről kapta a nevét, aki mintegy hidat képez az antik filozófia és térképészet között. Macrobius (396 k.–436) Cicero munkájához (*Somnium Scipionis*) írt kommentárja (*Commentarium in somnium Scipionis*) volt az alapja a zonális térképeknek. Hasonlóképpen közvetítő jelleggel bírt Pomponius Mela (*De situ orbis*) és az idősebb Plinius (*Naturalis historia*) vonatkozásában az a Solinus (*Collectanea rerum memorabilium*), aki az előbbi auktorok és Mela munkásságát adta tovább az utókornak. A továbbélés mellett természetesen akadtak olyan szerzők is, akik már a teológia szemszögéből nézve építették fel a keresztény világméretet és járultak hozzá a középkori térképészet további két típusának (három- és négyosztatú térképek) elterjedéséhez. Orosius (383–417 után) neve nyilván nem ismeretlen a középkori elbeszélő források kutatói előtt. *Historia adversus paganos in libri VII* című munkája az egyik alapvetés, amely a későbbi krónikások egyik „kötelező irodalmává”, vagy legalábbis kötelezően hivatko-

A középkori térképkészítés korszakai

Természetesen a 4. és 14. század közötti évezred nem mutat egységes képet, ezen belül meghatározhatók hosszabb-rövidebb időszakok, amelyek a témák, megközelítés, ábrázolásmód tekintetében jellemző sajátosságokat mutatnak. Természetesen e korszakhatárok rugalmasan kezelendők, egy-egy általában 3–400 éves időszak is mutathat különbségeket.⁹

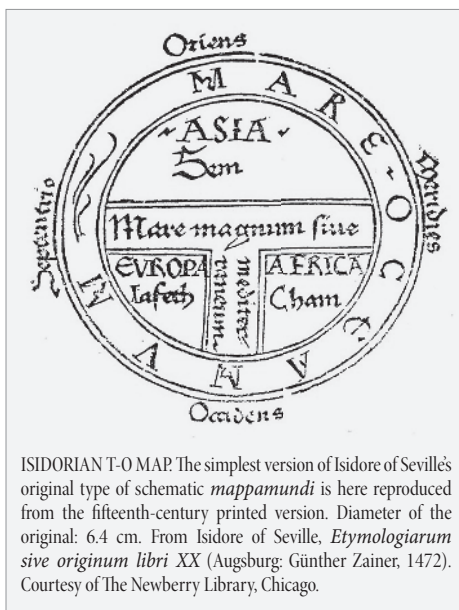
Az első korszakot általában a kutatás az 5. század eleje és a 7. század közepe közé helyezi. Ezt az időszakot joggal nevezhetjük patrisztikus korszaknak, hiszen a térképészet szempontjából kiemelkedő

⁹ Woodward 1987. 299–318.

zandó tételévé vált. Jóllehet a mű nem tartalmaz térképet, a népek eredetére vonatkozó határozott bibliai származtatás döntő elemnek bizonyult saját korában és a későbbi évszázadokban egyaránt. Amint közismert, ez az ún. *origo gentis* motívum minden magára valamit is adó szerzőnél felfedezhető, legyen szó Kézai Simonról, a Képes Krónikáról, stb. A másik meghatározó szerző Sevillai Izidor (560–636), illetve két munkája, az *Etymologiarum sive originum libri XX* és a *De natura rerum*. A térképekre használt kifejezések magyarázata mellett, mintegy bevészte a Noé fiaiiig visszavezetett hármasszármazás gondolatát, ami szintén közkinccsé vált (3. kép).¹⁰ A Sém, Kám és Jáfet szerinti leszármazás lett az alapja a háromosztatú szerkezetnek, ahogy a Szt. Ágoston állásfoglalása alapján új jelentéstartalommal felruházott *antipodes* is.¹¹

Ezután az átmeneti időszak után a 8. századtól mutatkozott nagyobb érdeklődés az ismert világ ábrázolása iránt, ami leginkább a „Karoling reneszánsz” kibontakozásának köszönhető. Időben valamelyest megelőzi, mégis a korszak egyik meghatározó szerzője Beda Venerabilis (672/673–735) és az *Angolok története*, majd őt követi Liebanai Beatus (730 k.–800 k.) és a *Kommentár János Jelenéseinek könyvéhez* (776–786), míg a harmadik kiemelkedő szerző St. Omeri Lambert (*Liber floridus*, 1120k.). Jelentőségük abban áll, hogy elmélyítették az előző korszak alapvetését, az Orosius és Izidor képviselte szerkezeti modellt, ám azon nem léptek túl (4. kép).¹²

Változás majd a 12. század közepétől érezhető, amikor új tartalmi elemek és újfajta érdeklődés jelenik meg a térképeken. A horizont és az ismeretanyag is jelentősen kitágult azáltal, hogy a Nyugat közvetlen tapasztalatokat szerzett a Szentföldről, Észak-Afrikáról, az Ibér-félszigetről a keresztes hadjáratok, illetve Ázsia belső vidé-

ISIDORIAN T-O MAP: The simplest version of Isidore of Seville's original type of schematic *mappamundi* is here reproduced from the fifteenth-century printed version. Diameter of the original: 6.4 cm. From Isidore of Seville, *Etymologiarum sive originum libri XX* (Augsburg: Günther Zainer, 1472). Courtesy of The Newberry Library, Chicago.

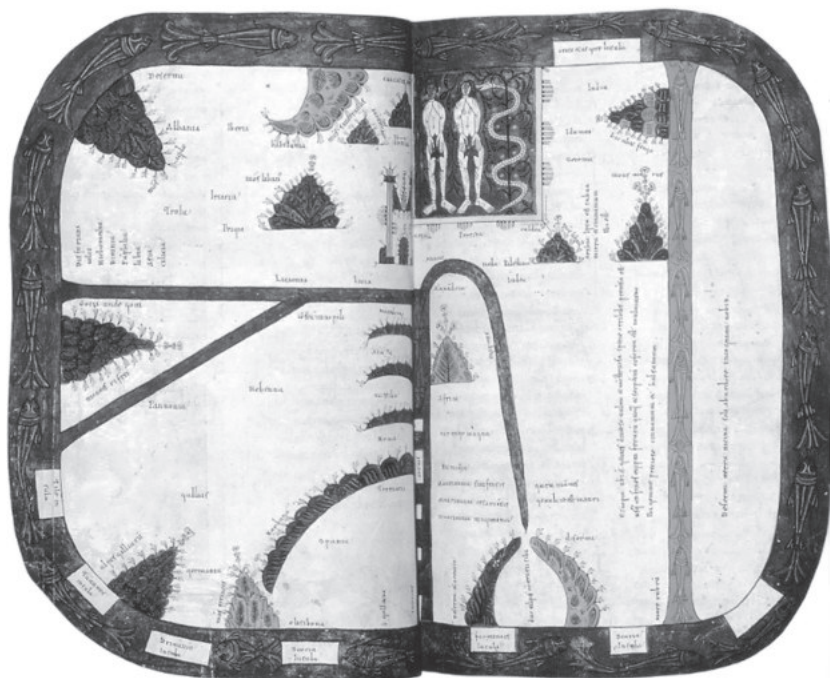
3. kép. A Sevillai Izidor-féle hármasszármazás sematikus ábrázolása

(Forrás: Woodward 1987. 302.)

¹⁰ Pl. Kézai Simon: *Gesta Hungarorum*, caput 2, 3.; XIV. századi krónikakompozíció, Prologus, caput 2; Pozsonyi krónika, caput 1; Mügelin Henrik német nyelvű krónikája, caput 1; SRH I. 141., 142., 143.; 239–240.; II. 13.; 105.

¹¹ Woodward 1987. 299–302.

¹² Woodward 1987. 302–304.

4. kép. Liebanai Beatus térképe

(Forrás: Harvey 1996. 24.)

keiről is a különböző európai utazók révén (Johannes Plano Carpini, Willem van Ruysbroeck, Marco Polo). Más tekintetben is tetten érhető az ismeretek gyarapodása: a norman-szicíliai királyságban és az Ibér-félszigeten is nagy számban éltek arab tudósok, akik jelentős szerepet játszottak az antik ismeretek – így különösen Klaudiosz Ptolemaiosz *Almagest* című munkájának – közvetítésében.¹³ Megtermékenyítő hatása jól érezhető Roger Bacon munkásságán, aki *Opus maius* című művében a vetület és a koordináta-rendszer problémájáról értekezett, de kimutatható John Duns Scotus és William of Occam esetében is. De találkozunk a korszakban a mai térképészethez sokkal közelebb álló hajózási traktátussal és térképpel is Ramón Lull jóvoltából. Az említett kulturális hatások mellett fontos szerep jutott az egyetemeknek is, közülük is Oxfordnak és Párizsnak. A 12. század vége – 13. század közepe közötti időszakban e két egyetem diákjai és tanárai jelentős mértékben megújították a térképészetet: beleépítették koruk új ismeretanyagát és az oktatás jellegénél fogva egyúttal rendszereztek is azt. Így születhetett meg Sacrobosco (John of Hollywood/Halifax) munkája a *De sphaera* és jöhettek létre az olyan jelentős – később részletesen elemzendő – alkotások,

¹³ Woodward 1987. 309. 18., 3. táblázat.

mint a vercelli, az ebstorfi és a herefordi világtérkép. Létrejöttek az első tematikus térképek, amelyek kellő részletességgel ábrázoltak egy-egy területet (pl. Brit-szigetek, Szentföld), és egyúttal megjelentek a térképek mögött az egyéniségek, az említettek mellett Henry of Mainz, Matthew Paris, Gervase of Tilbury, Richard of Haldingham, vagy éppen, igaz, immár a 14. század elején Ranulf Higden. Összességében tehát e korszak szerzői és alkotásai a megelőző korszakokban kialakult keretek között elindultak a megújulás felé, és számos újabb réteggel gazdagították a korábbi ismereteket.¹⁴

Az igazi változás azonban a 14. század második felétől következett be. Ugyan a befoglaló keret – a világóceán övezte kör alak – továbbra is középkori maradt, a tartalom azonban teljesen megújult. Jelentős változásként könyvelhető el az első gyakorlati célt szolgáló hajózási térképek, a *portolánok* megszületése, és hatása a középkori világtérképekre. Az itt gyakorlati célból alkalmazott irányvonalak áttemelése egyértelműen tükrözi ezt a hatást. További jelentős változás volt, hogy a 15. század elején bizánci közvetítéssel, Jacobus Angelus fordítása révén a latin nyelvű Nyugat is megismerhette Ptolemaiosz *Geográfia* című munkáját, ami robbanásszerű hatással volt a gyakorlati térképkészítésre. Ismét előtérbe került a vetülettan, a koordináta-rendszer, más szóval a térképszerkesztés elmélete és gyakorlata. A ptolemaioszi mű

5. kép. A Katalán Atlasz

(Forrás: PBWorks reneszánsz térképek – letöltés ideje: 2018. március 20.)

¹⁴ Woodward 1987. 304–314.; Harvey 1996. 21–40.

azonban azáltal is erjesztőleg hatott az európai térképészetre, hogy számos olyan területet is érintett, amelyek alig vagy egyáltalán nem voltak ismertek az európaiak előtt. A bővülő ismeretek további forrásai voltak a korszakban meginduló földrajzi felfedezések. Mindezek eredményeként a térkép lassanként elvált a szövegtől, nem egy-egy kódex illusztrációja volt immár, hanem önálló alkotássá vált. Ennek egyik legelső kézzelfogható eredménye az Abraham Cresques-nek tulajdonított, valójában inkább a mallorcai térképészeti iskola által készített Katalán Atlasz. E reprezentatív alkotás, amely 1375-ben készült, és V. (Bölcs) Károly francia király gyűjteményével került a párizsi Bibliothèque Nationale de France állományába, jól mutatja ezt az átmenetet (5. kép). Azután, különösen, Pietro Vesconte és Francesco Roselli munkássága nyomán megjelentek az első térkép-gyűjtemények, kolligátumok, amelyek majd lassan elvezetnek a 16. században az atlaszkartográfia megszületéséhez.¹⁵

Térkép, tartalom, funkció

E rövid kronológiai áttekintés után világos, hogy a középkori térképek elkészítésekor – legalábbis az első három korszakot tekintve – bizonyosan nem a gyakorlati helymeghatározás volt a döntő mozzanat. Ahhoz, hogy érdemi választ kapjunk a miért kérdésére, először is a térképek tartalmát kell megismernünk.

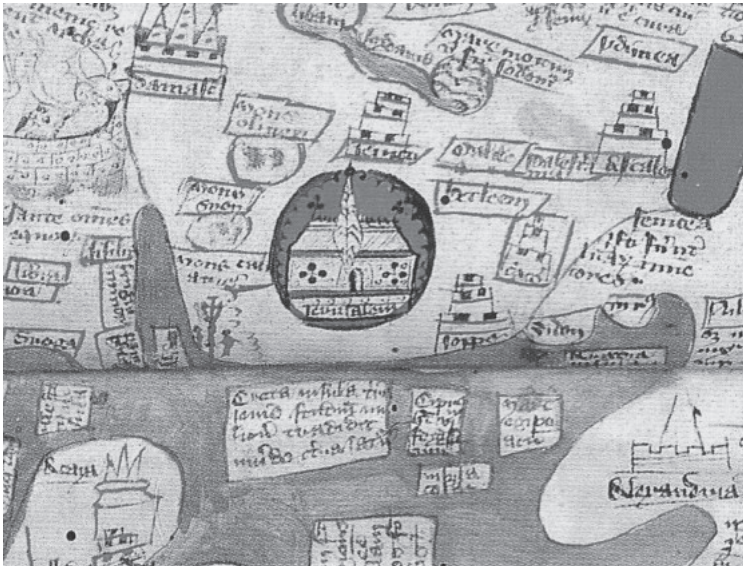
A térképek zöme a T-O és a négyosztatú típusba sorolható,¹⁶ de jelentős zonális térképek száma is. Természetesen ezek a típusok nem különültek el élesen egymástól, ahogy ezt a különböző altípusok megléte is világosan mutatja.¹⁷ Közös sajátosság, hogy a térképek középpontja szinte minden esetben a Szentföldre esik, leginkább Jeruzsálem állt a térképek fókuszában (6. kép). A térképek befoglaló formája szintén ebbe az irányba mutat. A kör nyilvánvalóan utal a keresztény világ tökéletességére, míg a mandula alak könnyen értelmezhető hajóként vagy bárkaként, ami szintén keresztény szimbólum.

A szerkezettel szoros összefüggésben a térképek tartalma jelentős hasonlóságokat, egyezéseket mutat. Kiindulópontnak tekinthető az Orosiusnál és Izidornál is megfigyelhető bibliai leszámaztatás, amely alapvető hatást gyakorolt a térképek szerkezetére. Egyes alkotásokon (3. kép) az ábrázolás a végletekig leegyszerűsített: csupán Noé fiai és az egyes kontinensek megoszlása közötti összefüggést ábrázolja, más alkalommal valósággal folyamatábra módjára mutatja be a bibliai leszámazást és összegezi

¹⁵ Woodward 1987. 314–318.

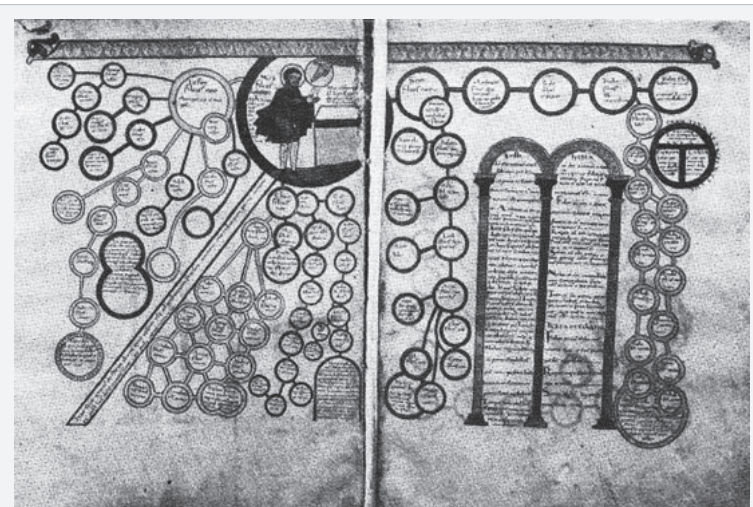
¹⁶ Woodward 1987. Fig. 18.8., 18.9.

¹⁷ A két első típuson belül léteztek sematikus és nem sematikus, fordított Y-O szerkezetű altípusok, ahogy olyan zonális térképek is, amelyek „északi” féltékéje tulajdonképpen T-O szerkezetet mutat. Ezekre részletesen: Woodward 1987. 343–358.

6. kép. Higden világtérképe, részlet

(Forrás: Harvey 1996. 20.)

DESCENDANTS OF NOAH. The families of Noah's three sons, "Sem," "Cham," and "Sefet" (i.e., Shem, Ham, and Japheth), are shown in this genealogical diagram from an eleventh-century manuscript of the *Commentary on the Apocalypse of Saint John* of Beatus of Liebana. The mappamundi, top right (detail) is used to illustrate the division of the world between the three sons.

Size of the original: 37x55.3 cm. Photograph from the Bibliothèque Nationale, Paris (MS. Lat. 8878, fols. 6v-7r).

7. kép. A bibliai származtatás

(Forrás: Woodward 1987. 331.)

egy világtérképen (7. kép). A három- és négyosztatú térképeken az egyes kontinensek természetesen nem egyenlő arányt mutatnak, a felső rész, nagyjából a térképek fele az ázsiai résznek felel meg. Ám ha ezt a részt tüzetesebben megnézzük, akkor rá kell jönnünk, hogy itt valójában csak részben van szó Ázsia tényleges ábrázolásáról. Nyilvánvalóan azért is, mert erről nem állt rendelkezésre túl sok információ, illetve nem valamiféle egzotikus útikalauz megalkotása volt a cél. Sokkal inkább volt szó arról, hogy az egyes szerzők kellő helyet biztosítsanak a Szentföld kiemelkedően fontos helyszíneinek (Bethlehem, Galilea, Jeruzsálem), illetve tágabb értelemben a bibliai tájnak.

Itt mind az Ó-, mind az Újszövetség történetei helyet kaptak. Az egyik leggyakrabban visszatérő elem a Vörös-tenger, amely sokszor ténylegesen vörös színnel festett volt, és nem ritkán jól látható a kivonuló a zsidó nép áthaladása, a tenger elválasztása. Egyes térképeken külön berajzolt vonal jelzi – mintegy folyamatábraként – az Exodus és a Kánaánba érkezés folyamatát (8. kép). Az sem véletlen, hogy Betlehem is igen gyakran felkerül a térképre, ahogy az Ararát-hegy, vagy éppen a bábeli torony. A Szentföldtől keletre, vagyis legtöbbször a térképek felső része felé haladva, egyre inkább a vallási elemekre kerül a hangsúly. Gyakorta megjelenik a Paradicsom négy folyója, amely sokszor kiegészül Ádám, Éva, a kígyó és a tudás

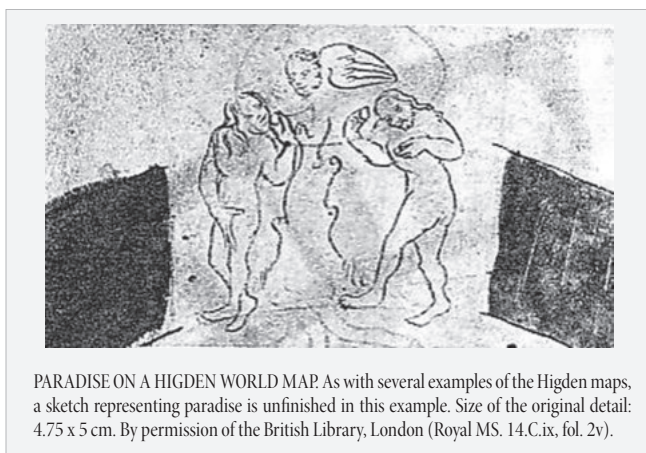
8. kép. Exodus és Kánaán – Herefordi világtérkép, részlet

(Forrás: Harvey 1996. 43.)

9. kép. A Paradicsom ábrázolása az ún. Zsoltár-térképen

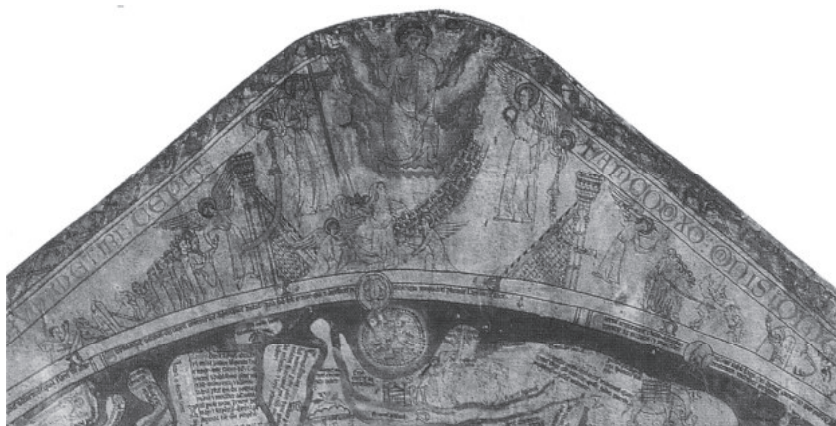
(Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Londoner_Psalterkarte#/media/File:Psalter_map_e_paradise.jpg – Letöltés: 2018. március 20.)

10. kép. A Higden térkép egy befejezetlen részlete

(Forrás: Woodward 1987. 319)

fája képi ábrázolásával, azaz egyszerre jeleníti meg büntelenséget, a bűnbeesést és az üdvözültek birodalmát (4. és 9. kép). A térképeket gyakorta határolja valamilyen képi jelenet, amely a szó szoros értelmében keretet ad az összes ábrázolásnak. Ennek témája a legtöbbször az üdvözülés és/vagy a kárhozat. Szerencsés esetben e rész megalkotásának folyamatába is bepillantathatunk, mint pl. a Higden-térkép egy sajátos változatán, amely e témának egy befejezetlen vázlatát tartalmazza (10. kép). A herefordi világtérkép felső kerete pedig egy igen részletgazdag ábrázolást ad az utolsó ítéletről, középen a győzedelmes Krisztussal, jobb keze felé az angyalok által közrefogott üdvözültekkel, balra a kárhozottakkal (11. kép).

11. kép. Az utolsó ítélet ábrázolása a herefordi világtérképen

(Forrás: Harvey 1996. belső címlap)

12. kép. Az ebstorfi világtérkép

(Forrás: Harvey 1996. 31.)

A keresztény világkép e hangsúlyos kifejeződése mellett természetesen megjelenik a középkorra oly jellemző organikus szemlélet. Ennek kiváló példája az ebstorfi világtérkép, amelynek felső részén, azaz Keleten Krisztus feje, jobbra (Dél), balra (Észak) kezei, és lent (Nyugat) lábai tűnnek fel. Az ábrázolt világ, amelyet a maga teljességében fognak át a végtagok, lényegében egyenlő Krisztus testével. Nyilván az sem véletlen, hogy a fej és a végtagok illetően ábrázolása a szemlélő számára egy kereszt alakot rajzol ki, amelynek szárjai éppen Jeruzsálemnél metszik egymást, pont a térkép közepén. Az itt látható feltámadás ábrázolás adja a kulcsot ehhez a minden kétséget kizáróan tudatos kompozícióhoz: a kereszt a szenvedés, a halál és a felette aratott győzelem, a megváltás szimbóluma, ez pedig a térkép lényegi üzenete.

Az organikus világszemléletet sugalló szerkezeti elemek, mint látható, az ABC egyes betűire mennek vissza. A középkorra is határozottan jellemző volt a betűknek tulajdonított szimbolikus jelentés, elég csak az α (alpha), ω (omega), vagy *Christogram*mákban megjelenő X és P betűkre gondolni.¹⁸ A térképek esetében az O nyilvánvalóan a teljességet fejezi ki, ami jól párhuzamba állítható a már említett alapvető omega bibliai jelentésével, a „vég” kifejeződésével, amely egyúttal a megváltás szimbóluma is volt. Hasonlóképpen a T betű is többletjelentéssel bírt: a Noéra való utalás mellett, a kereszt a megváltás szimbóluma volt, valamint a liturgikus használatban (*Te igitur*) is különös jelentőséggel bírt.¹⁹

Amint korábban a középkori térképek szerkezete kapcsán láthattuk, rendre megjelenik egy negyedik egység, amely valójában nem egy kontinens, hanem egy olyan terület, ahol a középkori gondolkodásba beépült különböző eredetű szörnyalakok kaptak helyet. A sematikus felosztási-szerkezeti ábrázolásokból kiindulva ez felel

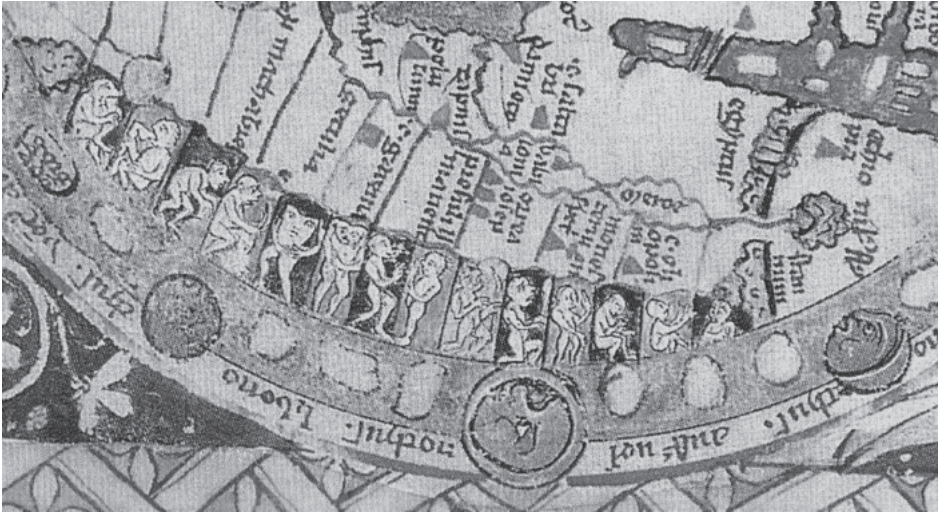

13. kép. Antipodes szörnyalakkal az ebstorfi világtérképen

(Forrás: Harvey 1996. 31.)

¹⁸ A görög ABC első és utolsó betűjének bibliai használatai közismertek: a Jelenések könyvében hol az Istennel, hol Krisztussal kapcsolatban jelenik meg a visszatérő mondat: „Én vagyok Alfa és Omega, a kezdet és a vég”. Jel.1,₈; 21,₆; 1,₁₂₋₁₈; 2,₈; 2,₁₃. A betűk szimbolikus használatára l. De Looze 2016., különösen 57–58., 65–66., Fig. 12. és Fig. 13. Az utóbbi kép éppenséggel egy Beatus-kézirat.

¹⁹ A *Te igitur* az áldozást bevezető imaszöveg kezdőbetűje a misekönyvekben előbb iniciálé volt, majd önállóvá vált, ez az ún. kánon-kép, MKL (‘kánon-kép’, ‘Sacramentarium’).

14. kép. Antipodes szörnyalakokkal az ún. Zsoltár-térképen

(Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Londoner_Psalterkarte#/media/File:Psalter_map_e-paradise.jpg – Letöltés: 2018. március 20.)

meg az *antipodes*nek, ám, mint láttuk, nem annak klasszikus antik értelmezésében. A középkori térképeken e helyen lényegében egy sorozatot láthatunk a tipikus szörnyalakokkal (13–14. kép).

Ezzel el is érkeztünk a középkori térképek egy következő fontos tartalmi sajátosságához. A bibliai történetek és táj mellett a kor, amelyben megszülettek, szintén lenyomatot hagyott a térképeken. Ez a hatás eléggé szerteágazó: a szigorúan véve vallási elemek mellett jól megférnek a különleges, az egzotikus, vagy éppen az aktualitás iránti érdeklődésből kiválasztott elemek, és ezek ötvöződnek a sokkalta gyakorlatiasabb antik római hagyományokon át egészen a korabeli kereskedelmi információkkal.

A vallásosság egyik jellegzetes középkori kifejeződése a zarándoklat volt, és természetesen a kidolgozottabb középkori térképeken megtalálhatjuk Rómát, Santiago de Compostellát, vagy éppen Mont Saint-Michelt. De nem csupán az egyes kegyhelyek kerültek rá a *mappemundikra*, hanem az oda vezető utak is.²⁰ A herefordi térképen felfedezhető egy korabeli forrás a *Compostellai Szt. Jakab zarándokjának útikönyve*, vagy más néven *Codex Callixtinus* hatása, amely egyesével írta le a Compostellába vivő négy út állomásait, nevezetességeit, sajátosságait (15–16. kép).²¹

²⁰ Pl. Crone 1965. Fig. 2.; Harvey 1996. 41–53.

²¹ A kézikönyvet kiadta és feldolgozta: Vieillard 1938. A herefordi térkép forrásait részletesen bemutató Crone e kézikönyvről külön nem tesz említést, de a helynévanyag és a *Codex Calixtinus*

15. kép. A herefordi térképen ábrázolt római-, zarándok- és kereskedelmi útvonalak
(Forrás: Crone 1965. Fig. 2. rekonstrukciója)

16. kép. A Santiago de Compostella felé irányuló
főbb franciaországi zarándok útvonalak
(Viellard 1938. Pl. II. nyomán)

17. kép. Az osmai Beatus-térkép

(Forrás: Rosien 1952. Tafel 25.)

Ugyanezen a térképen felfedezhetők Szt. Pál útjainak fontosabb állomásai is (15. kép), de megtaláljuk az apostolok történetét az ebstorfi világtérképen, sőt, talán a leginkább kidolgozott formában az 1203-as osmai Beatus-térképen (17. kép).²²

Ezek az alkotások ugyanakkor nem nélkülözik a mesés, csodás és egzotikus elemeket sem, amelyek valószínűleg ókori szerzőktől (pl. Hérodotosz), szóbeli elbeszélésekből, néphagyományokból táplálkoztak, és kerültek fel gyakorta a középkori térképekre. Láthatunk tehát, papagájt, jávorszarvast, krokodilt és más helyileg jellegzetes állatokat a vercelli, az ebstorfi vagy a herefordi térképeken, ahogy nem hiányoznak az egzotikus emberábrázolások sem Afrikából, vagy Európa észak-keleti peremvidékéről.²³

Ahogy a középkori irodalomban felbukkannak vándormotívumok, toposzok, úgy a térképek sem nélkülözik ezeket az elemeket. Szkítia, Góg és Magóg története, ötvözve a Nagy Sándor-regény motívumaival rendszeresen visszatérő elemek, az

összehasonlítása alapján az utóbbi ismerete, használata biztosra vehető.

²² Rosien 1952. 48. és Tafel 25. A már említett Beatus munkáján alapuló osmai térképen az egyes apostolok képe jelzi tevékenységüket.

²³ Rosien 1952. 46–52.; Harvey 1996. 44–47.

18. kép. Matthew Paris: Brit-szigetek az *Abbreviatio chronicorum* (*Historia minor*) c. munkájából

(Forrás: Harvey 1996. 36.)

amazonok országa vagy a Hesperidák kertje szintén megjelennek.²⁴ E klasszikus elemek mellett rendszeresen felbukkannak középkori témák is, amelyek a korabeli elbeszélő forrásokból kerülhettek a térképekre. A kapcsolat egészen nyilvánvaló azokban az esetekben, amikor egy-egy térkép a kódex szerves része, még akkor is, ha nem pusztán díszített iniciáléről van szó, hanem ténylegesen különálló térképről.

²⁴ Pl. Rosien 1952. Tafel 13., 17., 18.

19. kép: Matthew Paris: Szentföld, Akkon városa a *Historia Anglorum* c. munkájából
(Forrás: Harvey 1996. 37.)

Erre talán a legjobb példa Matthew Paris (*Mattheus Parisiensis*, 1200 k.–1259), aki *Chronica maiora* és *Historia Anglorum* c. munkáihoz maga készített illusztrációkat és térképeket. Ezek azért is különlegesek, mert Máté saját korának világterképeit – leginkább a herefordit – is alapul vette, és saját mondandójához alakította, gazdagította egyedi elemekkel. Ezáltal lényegében tematikus térképeket alkotott, legyen szó a Brit-szigetéről vagy a Szentföldről. E térképeken világosan látszik a szöveg és a képi elemek szoros összetartozása, különösen az utóbbi esetében, amely már-már képregényként hat az Akkon városával kapcsolatos történetek, egzotikus állatok látán (18–19. kép).

A krónikás szöveg és a térkép szerves egységet alkotott ebben az esetben, és immár nem pusztán a „megszokott” elemeket tartalmazta, hanem jelentős lépéseket tett az aktualizálás irányába, elsősorban a szerző személyes tapasztalatainak, benyomásainak szűrőjén keresztül. A 12. század második felétől egyre több az egyéni elem a térképeken, néha van utalás a szerző személyére is, de legtöbbször más forrásokból azonosítható be a készítő személye. A helynévanyag hasonló összefüggést mutat, ez

is erősen függött az alkotó személyétől, kapcsolatrendszerétől, pályafutásától.²⁵ Ez érzékelhető Matthew Paris már említett térképein, de a vercelli-világtérkép azon részletén is, amely egy bizonyos Fülöp francia királyt ábrázol, aki valószínűleg inkább II. Fülöp Ágosttal, mintsem III. (Merész) Fülöp királlyal azonosítható.²⁶

Az egykorú történések iránti érdeklődés gyakran egészen más rétegeket is feltár. Szinte természetes, hogy amint Matthew Paris az általa jobban ismert angliai területeket részletesebben ábrázolta, úgy az ebstorfi térkép is jobban elidőzött Alsó-Szászország vidékén. Az viszont már meglepőbb, hogy ugyanez a térkép miért fordított különös figyelmet az észak-németországi partvidékre és az ettől még keletebbre eső novgorodi és kijevi térségre. Ennek a magyarázata a hansa kereskedelmi szövetség kapcsolataiban nyer magyarázatot, ez indokolta ugyanis a kitüntetett figyelmet.²⁷ Ugyanakkor a Baltikum iránti érdeklődés lehetett személyes jellegű, ahogy Brémai Ádám munkájának használata is, ami egyúttal magyarázatot ad a meglepő tájékozottságra Skandináviát illetőleg. Ugyanez mondható el egyébként Németország középső és keleti vidékei és a Duna menti területek kapcsán is. Maga a szerző, Gervase of Tilbury személyén, pályafutásán keresztül az is érthető, hogy miért olyan gazdag a Brit-szigetek topográfiaja.²⁸

Hasonló, és mégis más a helyzet a herefordi térképpel. Gerald R. Crone kutatásainak köszönhetően kiderült, hogy e jelentős alkotáson nemcsak a fontosabb zarándokutakat lehet rekonstruálni, hanem azokat a jelentős kereskedelmi utakat is, amelyek a középkori Franciaországot behálózták. Sőt, sikerült kimutatni egy olyan kereskedelmi kézikönyvet is, amely meglepő rokonságot mutat a térképpel. A térképen jól azonosítható egy Bordeaux – Toulouse – Narbonne között húzóódó, illetve a Clermont-Ferrand és Nîmes közötti *Via Regordanum*, valamint az a kereskedelmi útvonal, amely a champagne-i vásárokat kötötte össze a dél-franciaországi régióval. A térkép ezen elemei mögött Francesco Pegolotti Balducci *Pratica della mercatura* (A kereskedelem kézikönyve) című munkájának ismerete, használata sejthető.²⁹ Nem biztos, hogy a térkép készítője Pegolotti munkáját használta, ahogy Crone állítja,³⁰ hiszen a kutatás a kézikönyv elkészítését inkább az 1330-as, 1340-es évekre

²⁵ A herefordi térképen szerepel a szerző (Richard of Haldingham) személye, az ebstorfi esetben a kutatásnak kellett kiderítenie, hogy Gervase of Tilbury lehetett a térkép készítője. Matthew Paris esetében a krónikáiban szereplő személyes megjegyzések, rajzok, utalások alapján egyértelmű a térképek szerzőségének kérdése. Harvey 1996. 7–11.; Rosien 1952. 24–35.

²⁶ Harvey 1996. 30–33.

²⁷ Rosien 1952. 53–55.

²⁸ Rosien 1952. 55–57.

²⁹ A mű eredetiben nem, csak újkori kéziratban maradt fenn, pl.: https://archive.org/details/bub_gb_IRIxm9JAC (Letöltés: 2018. március 2.), kiadása: Evans 1936.

³⁰ Crone 1965. 452. (1290–1300).

teszi,³¹ így valószínűbb, hogy csupán annak valamilyen előképe³² lehetett ismert a herefordi térkép alkotója előtt (15. kép).

Az elmondottak alapján nem meglepő, mennyire elmosódik a határ az antikvitás és a középkor között, hiszen mint láttuk számos korábbi elképzelés, felfogás (pl. a zonális világkép), mű, auktor és hagyomány (pl. *Somnium Scipionis*, Klaudiosz Ptolemaiosz, stb.) felbukkan a középkori térképeken. Ennek egy egészen sajátos megnyilvánulása mutatható ki az ebstorfi és különösen a herefordi térkép esetében, mégpedig a római útvonalterképek hatása. E rendkívül gyakorlati műfajnak – amely lényegében az egyes fontos települések egymástól mért távolságát mutatta meghatározott útvonalak szerint – is fennmaradt egy másolati példánya, a *Tabula Peutingeriana* amelynek eredetije a korai középkorra megy vissza. A humanista gyűjtő, Konrad Peutinger nevét viselő darab egy 4–5. századi térkép másolata,³³ amelynek helynévanyaga és helyadatai feltűnnek az említett középkori térképeken is.³⁴ A herefordi térképen ezen kívül látható még egy képi és szöveges ábrázolás, amely a Föld felmérését elrendelő Augustus császárt jeleníti meg.³⁵

Összességében tehát elmondható, hogy a középkori térképek egyáltalán nem jelentenek éles törést az antikvitáshoz képest abban az értelemben, hogy ugyanúgy egy világfelfogást közvetítettek. Abban természetesen jelentős eltérés mutatkozott, hogy a térképek lényegében a középkori megváltás-központú világrendjének rendelődtek alá, és nem a helymeghatározás vagy a tényleges földrajzi tájékozódás volt fontos. Ebben igen messze állt az ókori görög és különösen a római térképészettől. Ugyanakkor a középkor a maga képére formálta az antik ismeretek egy részét, amint azt például az *antipodes* esetében láthattuk. Egyes elemeket átvett az elbeszélő forrásokon keresztül, amelyekkel a középkori térképkészítés tulajdonképpen szerves egységet alkotott, és csak a késő középkorban kezdett fokozatosan önállósodni.

A középkori világfelfogás határozta meg a térkép kereteit a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. A térképek alapvető szerkezete (a három- és négyosztatú forma) ezt tanúsítja, amely a népek bibliai leszármaztatására épül, de ezt a meghatározottságot megtaláljuk az ún. zonális térképeknél, sőt az ún. átmeneti korszakban is. Ebből fakadóan a domináns elem a vallás, a hit, amely hatott a térképek tájolására (keletelés), a szentföldi és bibliai táj kiszélesítésére Ázsia rovására, de ez húzódott meg a Jeruzsálem-központúság mögött is, vagy egyes térképeken az organikus egyház-felfogás megjelenítésekor. És nem hiányozhattak természetesen a kegyhelyek sem, amelyek ugyanennek a vallásosságnak a térbeli kifejeződései voltak, hiszen

³¹ Chisholm 1911.; Evans 1936. IX–XXVI.

³² Pegolotti munkájának forrásairól részletesen: Evans 1936. XXVI–L.

³³ Levi – Levi 1967.

³⁴ Rosien 1952. 49.; Crone 1965. Fig. 2.

³⁵ Harvey 1996. 2. (bal alsó sarok).

nem csak magukat a helyeket, hanem a zarándokutakat is feltüntették.

A keresztény világkép dominanciája mellett ugyanakkor helyet kaptak az antik és középkori irodalmi-kulturális toposzok, hagyományok, és az aktualitások is (uralkodók, keresztes hadjáratok, stb.), a kereskedelmi ismeretek, kapcsolatok. E mellett sok egyedi elem is megjelenik a térképeken, amelyek a 12–13. században már jól kitapintathatók, amikor az egyes szerzők már önmagukat is hozzáteszik a térképekhez, kialakul az egyéni érdeklődés, tapasztalat és ennek kifejezési igénye. Éppen ezáltal, Richard of Haldingham, Matthew Paris vagy Gervase of Tilbury egyéni ecsetvonásaival válik még színesebbé, gazdagabbá a krisztusi megváltást fő szerkezeti-gondolati elemként megjelenítő középkori térkép. A kora középkori térképektől, amelyek megalapozták, kialakították ezt a keretet, ily módon egy hosszú ív húzódik a 12–13. századi időszakig, amikor már jobban felszínre jut az egyéniség és az aktualitás, ami még inkább sokszínűvé tette a térképet, hogy azután a 14. századtól meginduljon az a döntő változás, amely eleinte még a hagyományos középkori keretet használta egy merőben új geográfiai információ közlésére, majd később kialakította a saját ábrázolási formáit.

Felhasznált irodalom

- Chisholm 1911 = Chisholm, Hugh: Pegolotti, Francesco Balducci. *Encyclopaedia Britannica*. Vol. 21. London, 1911. 57–58.
- Crone 1965 = Crone, Gerald R.: *New Light on The Hereford Map*. *The Geographical Journal* 131. (1965), 447–458.
- De Looze 2016 = De Looze, Laurence: *The Letter and the Cosmos. How the Alphabet Has Shaped the Western View of the World*. Toronto–Buffalo–London, 2016.
- Destombes, Marcel (éd.): *Mappemondes A.D. 1200–1500*. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale. Amsterdam, 1964.
- Evans 1936 = Evans, Allan (ed.): *Francesco Balducci Pegolotti. La pratica della mercatura*. Cambridge Massachusetts, 1936. (Medieval Academy Books 29: http://c.ymcdn.com/sites/www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/evans_0024_bkmrkdpdf.pdf – Letöltés: 2018. március 2.)
- Harvey 1996 = Harvey, Paul Dean Adshead: *Mappa Mundi. The Hereford Word Map*. London, 1996.
- Levi – Levi 1967 = Levi, Annalina – Levi, Mario. *Itineraria picta: Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*. Roma, 1967.
- Loughlin 1907 = Loughlin, James: *Antipodes*. In: *The Catholic Encyclopedia I*. New York, 1907. (<http://www.newadvent.org/cathen/01581a.htm> – letöltés: 2018.

március 2.)

MKL ('kánon kép') = 'Kánon kép'. In: Magyar Katolikus Lexikon (online kiadás: <http://lexikon.katolikus.hu/K/k%C3%A1non-k%C3%A9p.html> – Letöltés: 2018. március 2.)

MKL ('Sacramentarium') = 'Sacramentarium'. In: Magyar Katolikus Lexikon (online kiadás: <http://lexikon.katolikus.hu/S/sacramentarium.html> – Letöltés: 2018. március 2.)

Rosien 1952 = Rosien, Walter: Die Ebstorfer Weltkarte. Hannover. 1952. (Veröffentlichungen des Niedersächsischen Amtes für Landesplanung und Statistik, Neue Folge, 19, Reihe A II)

Vielliard 1938 = Vielliard, Jeanne: *Le Guide du Pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle*, texte latin du XIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll. Mâcon, 1938.

Woodward 1987 = Woodward, David: Medieval Mappaemundi. In: Harley, J.B. – Woodward, D. (ed.): *The History of Cartography*. vol. 1. (Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean) Chicago–London, 1987. 283–367. (http://www.press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V1/HOC_VOLUME1_chapter18.pdf – Letöltés: 2018. március 2.)